

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE PEDAGOGIA

DEPARTAMENT DE TEORIA I HISTÒRIA

PROGRAMA DE DOCTORAT:

HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ SOCIAL CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL:

LES DONES A CATALUNYA

EN LA TRANSICIÓ DE L'ANTIC AL NOU RÈGIM:

ESFERES PÚBLIQUES I PRIVADES

Director: CONRAD VILANOU i TORRANO

Doctoranda: RAQUEL DE LA ARADA ACEBES

Barcelona, setembre de 2005

1 Justificació d'aquesta investigació

És difícil transmetre a altres persones el meu entusiasme pel segle XIX, comunicar-los que ha estat un segle de transcendència per a les dones i de vital importància, que ens ha marcat profundament, tot i que avui en dia abominem d'aquestes avantpassades nostres que aparentment llençaven pedres sobre la pròpia teulada.

Com infants que no es reconeixen davant del mirall, rebutgem la imatge que ens reflecteixen les dones del vuit-cents i això és com renunciar als nostres orígens, ens hem de reconèixer per començar a construir la memòria del nostre gènere, donar sentit a les nostres vides i a les d'aquelles dones que ens van precedir. Torno a insistir, a desgrat de repetir-me, hem de construir la pròpia identitat sense renunciar al nostre passat. L'oblit, conscient o inconscient, voluntari o involuntari, no ens pot aconsolar. De fet, el nostre inconscient col·lectiu ens traeix reiteradament si no volem fer memòria i prendre consciència del propi destí que s'ha anat bastint a través de generacions.

Em temo que se'm pugui malinterpretar perquè totes les lectures estan plagades de prejudicis, aquesta prevenció ens immobilitza o, si més no, m'impedeix a mi engegar el discurs. Quan sembla que tinc una idea formada sobre el tema, em frena l'adscripció que es pugui dir que tinc sobre l'objecte d'estudi. No és fàcil moure's dins d'una disciplina molt innovadora com els estudis feministes, més concretament, la història de gènere, que vol recolzar-se en altres com la història de l'educació i la història de la Pedagogia, considerades matèries d'una minoria d'erudits d'herència acadèmica i clàssica.

L'única manera de començar és escrivint però, escriure per escriure, sempre he estat del parer que a mi m'enriquia més llegir; des de bon començament vaig indagar sobre les fonts i si mai he dubtat en alguna cosa, no ha estat en fer cerques a les bases de dades, biblioteques i arxius, així com la consulta de repertoris bibliogràfics i catàlegs de publicacions periòdiques. Mai he donat per acabat aquest apartat, tot i haver esmerçat més temps que en cap altre.

Una altra qüestió, que m'ha semblat cabdal, ha estat la metodologia, aquesta no és una qüestió que tingui resolta a hores d'ara, tot i que hagi llegit tots els llibres que sobre historiografia i teoria feminista m'han caigut a les mans. Considerava que era una qüestió bàsica que havia d'aclarir abans d'encetar aquest treball i des de l'antropologia, passant per la filosofia, la literatura i la història, tot m'ha semblat ineludible abans de començar la meva cerca.

Tot i els consells del meu director, que havia de començar seguint les més elementals normes de l'heurística i l'epistemologia, he restat prudent i he volgut deixar passar temps, macerar les idees, sense atrevir-me a escriure però sense deixar de llegir, d'aplegar bibliografia, de comunicar el meu projecte d'investigació.

Des del moment en què havia plantejat fer la recerca fins al dia d'avui no s'han aturat les publicacions i debats sobre aquest tema, s'ha avançat molt i, tanmateix, crec que encara s'ha d'avançar més. Penso que el temps, que no passa endebades, m'ha ajudat a situar-me i contextualitzar amb més rigor i certesa la investigació que vull portar a terme.

Considerant que no he produït cap text al llarg d'un extens període de temps i que prefereixo la defensa oral i espontània que l'elaboració d'un escrit i reflexiu discurs, molt més sistemàtic, que m'exigeix una disciplina oblidada i

recuperada amb penes i treballs l'any 1999, quan em van proposar d'escriure un article sobre Concepción Arenal per a la publicació d'una revista de la Facultat de Pedagogia. Considerant tot plegat, com deia, valoro molt positivament aquest intent d'apedaçar aquest projecte ingent però atractiu.

Sembla que es tracti d'una qüestió manida, però no s'ha aconseguit aprofundir en la interpretació d'aquest tombant del segle XIX, ple de prejudicis, insidiós, reiteratiu, antipàtic, i, tanmateix, eloqüent, molt clarificador i premonitor dels nostres temps.

Encara avui, moltes dones s'han vist empeses per la vida, que els ha obligat a viure per als altres, situació que en esdevenir mares s'ha transformat en irreversible, una espiral sense retorn que empeny cap a una existència buida. Aquest destí col·lectiu que prescriu la societat per al nostre gènere perviu a la societat moderna.

Torno enrera i sóc aquí, no és possible arribar enlloc si partim d'un discurs de gènere que ha procurat impedir l'exercici de la llibertat amb una afectació ridícula, al·ludint a la desnaturalització d'una essència femenina inventada i infravalorada, que nosaltres hem assumit perquè ens convenia aquest ordre social, o bé, perquè ens acomodaven amb una actitud passiva, a un espai propi, sense competència, reservat, íntim, on, sense preveure l'efecte pervers, ens vam trobar dins d'una gàbia daurada, de la qual no resultava senzill deslliurar-se. Quan vam prendre consciència de l'exclusió que ens impedia parlar en públic, perquè ens havien manllevat la paraula, l'intent de recuperar la veu ens obligava a trair la nostra prudència i discreció, la nostra complicitat amb l'altre gènere.

Les estratègies per fer-nos visibles havien d'enfrontar-se a un aparell ben armat, l'aparició pública, aïllada, excepcional, d'algunes dones, era una obscenitat, considerada ridícula, pretenciosa. Sense poder fer ús de les mateixes armes i considerant l'ús de la força, eina pròpia d'un sol gènere, la lluita desigual permetia preveure el resultat de l'escomesa.

Pràcticament l'única professió admesa socialment per a les dones a finals del segle XIX era la del Magisteri. Segons alguns estudis sociològics¹, aquest procés de feminització obeïa a l'abandonament que d'aquesta professió havien fet els homes. Aquesta ocupació no entrava en competència amb l'altre gènere i permetia una sortida professional digna a aquelles dones de la petita burgesia que no accedien al mercat matrimonial, el Magisteri era una carrera femenina indiscutible i encomiable. Les Escoles Normals eren, a la vegada, escoles de mares, introduïen al seu currículum lliçons d'higiene i economia domèstica, ciències necessàries per a la formació de les noves mestresses de casa de l'imaginari de la burgesia.

No obstant, al mateix segle XIX, les dones van trobar resistència quan tractaven d'accedir a les aules universitàries i de batxillerat en igualtat de condicions². Havien de demanar llicència al ministeri de Foment, que no serà d'Instrucció Pública fins l'any 1900, i complir una sèrie de diligències que els seus companys no patien, pel fet de ser dones no podien integrar-se amb normalitat dins del Sistema General d'Educació, especialment, dins l'ensenyament secundari i superior.

Situacions aberrants i incoherències que demoraven la resolució de sol·licituds fetes per noies que volien accedir a estudis de Batxillerat o

¹ Michael W. APPLE "Trabajo, enseñanza y discriminación sexual". A: POPKEWITZ (ed.) Formación del profesorado. Tradición, teoría, práctica. Valencia: Universidad de Valencia, 1990, pàg. 55-78.

² Consuelo FLECHA GARCIA *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Narcea, 1996.

universitaris. Pares de la petita i mitjana burgesia que reclamaven un lloc per a les seves filles, tot sovint, com alumnes lliures perquè no estava ben vist que aquestes noies es poguessin relacionar amb els nois a les aules. Aquest ordre va desincentivar moltes dones joves i, aquelles que van continuar, malgrat tot, van haver de superar no poques dificultats per coronar amb un reconeixement acadèmic que, tanmateix, els prohibia explícitament l'exercici professional. Algunes d'aquestes dones van reorientar la seva carrera cap a la docència a les Escoles Normals de dones Mestres.³

Sense adonar-me'n he reprès el fil de les Tesis Doctorals de les primeres universitàries catalanes, Dolors Aleu i Martina Castells, ambdues llicenciades en medicina. El tema que van triar per aconseguir el títol de doctorat va ser el de l'educació de les dones. Van defensar públicament però tímida un dret que amb penes i treballs van poder exercir i, al mateix temps, van ser les primeres doctores de l'Estat Espanyol.

Aquestes dones van patir la incomprensió per partida doble, una per part dels seus contemporanis, i, l'altra, per nosaltres que llegim amb perplexitat els textos perfectament assimilats al discurs de gènere dominant, d'assumpció de les obligacions domèstiques per llur condició de dones.

Vivim, avui encara, entre contradiccions una doble vida que ens imposa una càrrega feixuga, a casa i a la feina, sota el control i la supervisió del poder masculí. Tot és censurat, no podem defugir ni a l'espai privat, ni al públic del control ideològic d'aquest dur marcatge, implacable des de tots els àmbits. El

³ Consuelo FLECHA GARCÍA *Las primeras universitarias en España*. Madrid: Narcea, 1996. Segons l'autora d'aquesta investigació, María Elena Maseras Ribera va ser la primera dona llicenciada en Medicina per la Universitat de Barcelona al 1878, però davant les dificultats per a obtenir el grau de doctora a Madrid, va dedicar-se a la docència a l'Escola Normal de Mallorca. Per altra banda, una carta publicada al diari La Vanguardia 12/02/1993 i signada per Montserrat i Helena Igesias Maseras afirma que Helena Maseras va exercir medicina primer a Barcelona i, a partir de 1885, a Manila on se'n va anar amb el seu germà, el doctor Alfons Maseras.

rigor amb què les nostres vides són pautaades pel nostre rol de gènere ens esborrona. L'aparell crític és dins i fora del grup de dones, no és fàcil de sostreure's.

No és tan sols un camp d'investigació, podríem dir que és un camp de batalla heretat on, vulguem o no, estem prenent posicions amb la nostra vida. Hem de fer front a la crítica de persones d'un ampli espectre que s'acosten amb una forta càrrega de prejudicis que els dificulten la comprensió.

És una història en espiral, cíclica, que no es troba mai al mateix punt, però torna amb petites variacions, amb la mateixa inèrcia, a repetir certs rituals que semblaven caducs. La història del nostre gènere, en molts sentits s'integra dins la història general, que s'ha de plantejar des d'una nova perspectiva. Desapareix la percepció lineal i progressiva del temps, l'espai temporal té una tercera dimensió que s'adiu més amb la imatge helicoidal de les cadenes d'ADN. La multiplicitat de punts de vista, la distorsió d'un discurs que arrossegava als diferents, ha desvirtuat els principis il·lustrats de modernitat i evolució, massa simplistes. Avui, la veritat és un mirall trencat.

1.1 Metodologia

Aquest projecte d'investigació vol resseguir l'experiència docent de les dones al llarg del període de consolidació del règim liberal burgès. Es fonamenta en un treball de documentació basat en la lectura de fonts escrites, principalment llibres i publicacions periòdiques.

S'ha centrat en el discurs de gènere i el procés de professionalització docent de les dones mestres; l'adequació d'aquest discurs al període d'institucionalització de la formació de mestres a les Escoles Normals és evident. La necessitat de contextualitzar políticament aquest fenomen i el seu significat en el procés de consolidació d'un nou ordre social és un dels objectius principals de la recerca.

Cronològicament s'ha situat en el període que va des de l'inici del Sexenni Democràtic (1868) fins l'any 1900, aquest eix temporal abasta un període que permet analitzar la implantació de la ideologia liberal burgesa per a bastir un nou marc de relacions de gènere. El marc geogràfic de la recerca és el de Catalunya, pel que fa a l'estudi estadístic, però s'eixampla a tot l'arc d'influències que es van rebre, principalment des d'Espanya i també d'Europa.

Les obres d'intel·lectuals i polítics il·lustrats com Condorcet o Mary Wollstonecraft, van concebre un canvi en les relacions de gènere, relacions humanes que havien estat marcades per la jerarquització, el domini i la dependència. Aquests autors, guiats per la raó, van eixamplar els principis d'igualtat i llibertat a tot el gènere humà, dones i homes.

L'evolució del discurs de gènere de la burgesia liberal es pot recórrer a través de les successives legislacions sobre educació que afectaven l'accés de les dones a la instrucció i a la docència. El protagonisme que van exercir els polítics liberals, moderats i radicals, en la política de planificació educativa va donar un fort impuls al procés d'alfabetització de la població femenina. I per altra banda, el discurs de gènere de la burgesia, pel que fa al paper social que van exercir les dones dedicades a la docència, esdevé un tema fonamental per tal d'entendre l'evolució professional de les dones a l'ensenyament des de mitjans del segle XIX fins als nostres dies. L'accés de les mestres a la professió docent i les possibilitats de promoció dins del sistema educatiu és, encara avui com al passat, objecte d'estudi i debat.

En un primer moment, vaig començar recollint totes les fonts primàries i secundàries dins d'una exhaustiva relació bibliogràfica construïda amb el programa File Maker Pro. Aquesta base de dades em va permetre classificar les fonts en diferents àmbits com, per exemple, l'educació, la medicina, la legislació, l'estadística, la metodologia, la bibliografia... que, amb el temps, esdevindria la clau per a concretar les línies de la investigació. Aquest treball documentalista, de recollida de fonts, em va ocupar els primers anys i ha permès introduir al treball una bibliografia interdisciplinària sobre el tema pel que fa a les fonts secundàries i una àmplia relació de fonts primàries, agrupades en intervals cronològics. Per tant, aquest treball heurístic podríem dir que és el fonament de tot l'edifici posterior, perquè en aquesta bibliografia es recolza tota la recerca. Aquesta part del treball ha estat constantment revisada i actualitzada, sens dubte, ha estat la part que ocupa més extensió en el temps.

El següent pas, realitzat simultàniament amb la recerca de fonts, va ser la lectura d'aquestes; començant per fonts secundàries que tractaven temes diversos, però bàsicament d'història de l'educació, història general, història de gènere⁴, filosofia, antropologia, sociologia i metodologia per, finalment, acostar-me a les fonts primàries i tractar primer d'entendre-les per a poder interpretar-les. Aquesta part del treball es basa en el mètode hermenèutic, mètode que consisteix en la interpretació dels textos dins del context on es van formular. En el cas que ens ocupa, interpretar el discurs de gènere que comença a implantar-se a mitjans del segle XIX, a partir dels textos escrits, tenint en compte com les circumstàncies polítiques, econòmiques, demogràfiques, socials i educatives van afavorir l'elaboració d'un nou model moral per restablir una jerarquia dins d'un ordre social nou que havia de substituir la vella societat estamental.

Un ideal de dona a l'imaginari col·lectiu que es va poder concretar arran de l'extensió de l'escolarització de les noies segons els programes dels polítics liberals. Aquest discurs moralista tindrà una especial càrrega ideològica pel paper que tindran ara les mares de família, principals agents de socialització primària, i les mestres, frontissa entre l'espai domèstic i l'espai públic, les quals contribuiran a la propaganda i reproducció d'aquest discurs entre les mateixes dones. L'objectiu d'aquest discurs social de gènere va ser mantenir la pau social i les diferències de classe, és a dir, les jerarquies. Gràcies a la complicitat de les dones es va començar a ordir un nou teixit social sostingut

⁴ Per entendre millor el concepte de gènere, consignem un parell de definicions: Segons Joan Scott "el género es la construcción social de la relación entre los sexos". A: Lola LUNA (ed.). *Mujeres y sociedad. Nuevos enfoques teóricos y metodológicos*. Barcelona: PPU, 1991. A parer de Gisela Bock "El género, o los sexos, no se refiere a uno o varios fenómenos concretos, sino que alude por el contrario, a un conjunto complejo de relaciones y procesos." A: Gisela BOCK "La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional". A: *Historia Social*, 1991, núm. 9, pàg. 68.

pels principis d'una moral burgesa, que ja no es basava tant en l'herència o el llinatge com en la capacitat i el mèrit personals.

Només podem interpretar els esdeveniments històrics si tractem de donar-los sentit, cal acostar-se a les mentalitats d'una determinada època a través dels textos que van produir i, a l'ensem, a través de la cultura material, per tractar de comprendre que el discurs de gènere que avui es transmet és un discurs històric, fruit d'una evolució i que aquesta memòria del passat ens permet prendre consciència dels actuals conflictes de gènere i de la pròpia identitat.

Per últim, hi ha una part del treball més descriptiva i, aparentment, menys especulativa que seria la part estadística. Vaig considerar que els canvis en el discurs polític i en les mentalitats s'havien de contrastar amb els canvis observables a través dels censos de població. Si la part anterior de la investigació és qualitativa aquesta part estadística és bàsicament quantitativa i ens permet observar una sèrie de correlacions amb el discurs polític de gènere. Aquest estudi demogràfic es va fer gràcies a les dades dels censos de població que sobre alfabetització i població activa es van realitzar a Espanya a partir de l'any 1860 i fins l'any 1900. Les dades de la població catalana les vaig poder recollir en fulls de càlcul d'Excel elaborats pel Centre d'Estudis Demogràfics i, a partir d'aquests fulls, vaig poder crear taules i gràfics que permeten observar el retrat de la població catalana.

Tot plegat ens porta al lloc de partida, considerar els canvis de les dones en la transició de l'antic al nou règim des del marc conceptual dels estudis de gènere. Aquest tipus de recerques no pretenen ser un reducte del pensament feminista sinó un enfocament integrador que considera la població en el seu conjunt per a aconseguir fer visibles les dones, les quals han participat de manera activa en el devenir històric i des d'un bon començament han contribuït amb el seu esforç a la civilització dels pobles.

1.2 Biblioteques, arxius i centres de documentació

Vaig poder realitzar aquesta recerca gràcies a la consulta dels catàlegs, els fons bibliogràfics i documentals de diverses biblioteques, arxius i centres de documentació. Aquesta seria la relació dels centres on vaig acudir:

Arxiu Comarcal del Baix Llobregat – Sant Feliu

Arxiu d'Història de la Ciutat de Barcelona – Ca l'Ardiaca

Arxiu Històric de Sants

Arxiu Històric d'Olesa de Montserrat

Biblioteca Nacional de Catalunya

Biblioteca Rossend Arús

Biblioteques de la Universitat de Barcelona:

Biblioteca de Lletres – Pça. Universitat

Biblioteca de Geografia i Història

Biblioteca de Medicina

Biblioteca de Pedagogia

Biblioteques de la Xarxa de la Diputació de Barcelona:

Biblioteca Josep Janés de L'Hospitalet de Llobregat

Biblioteca Central Tecla Sala de L'Hospitalet de Llobregat

Biblioteca Francesca Bonnemaison de Barcelona (Ciutat Vella)

Biblioteca Miquel Llongueras de Barcelona (Les Corts)

Centre de Documentació Artur Martorell – Pça. Espanya

CIRD Centre d'Informació i Recursos de la Dona – Ajuntament de Barcelona

ICD Biblioteca del Centre de Recursos de l'Institut Català de la Dona

Museu Etnogràfic de Barcelona

Museu Tèxtil i de la indumentària de Barcelona

Museu Frederic Marès de Barcelona

Així mateix, la cerca de bibliografia i fonts primàries per mitjà d'internet, m'ha permès obtenir les dades estadístiques del cens a través de la pàgina del Centre d'Estudis Demogràfics de la Universitat Autònoma de Barcelona (www.ced.uab.es) i l'accés a documents originals gràcies a la consulta de biblioteques virtuals com la biblioteca Cervantes (www.cervantesvirtual.com).

1.3 Objectius de la recerca

L'objectiu principal de la investigació ha estat copsar el punt d'inflexió en què les dones van participar activament com a col·lectivitat en el trànsit cap al nou règim. Aquesta transformació va conduir les dones vers la modernitat, el nou rol que van prendre en aquest moment crític, de canvi, va permetre la presa de consciència d'un petit grup que es va estendre a àmplies capes de la societat.

Des del primer moment de la investigació vaig formular algunes preguntes més concretes per a poder orientar la recerca. Aquests interrogants han estat revisats però s'ha mantingut gairebé sense cap canvi. Els objectius que han guiat aquesta investigació han estat els següents:

1. Analitzar i interpretar els discursos de gènere que es van produir a partir de mitjans del segle XIX des de diferents sectors ideològics i professionals.
2. Constatar la influència d'estereotips com el de l'àngel de la llar en l'imaginari col·lectiu de la burgesia.
3. Determinar la importància d'un d'aquests estereotips; la dona com a mare i primera educadora de la descendència. Seguir el procés de professionalització de la figura maternal a través de la docència. Analitzar la funció de les dones com agents de canvi en l'àmbit domèstic i públic de la primera infància.
4. Comparar l'evolució del currículum de les mestres al llarg del període cronològic estudiat. Analitzar el paral·lelisme del currículum amb la ideologia de gènere dominant.
5. Interpretar l'evolució de les relacions de gènere dins del sistema educatiu al llarg del període estudiat. Descobrir les jerarquies de gènere,

les relacions entre poder i saber, els conflictes i la complicitat entre ambdós gèneres.

6. Copsar la influència de mesures legislatives i reformes polítiques en la ideologia dominant, el discurs de la domesticitat, les mentalitats i la consciència de les dones. I en la pràctica docent, analitzar la contribució de les reformes educatives a la incorporació de les dones a l'esfera pública a través del sistema educatiu.
7. Analitzar el paral·lelisme entre la política educativa liberal i els ideals pedagògics del krausisme, del regeneracionisme i del programa polític del liberalisme radical.
8. Analitzar i interpretar l'oferta educativa d'escolarització i formació professional per a les dones al llarg del període.
9. Analitzar les fonts estadístiques de la població alfabetitzada de Catalunya a través dels censos demogràfics.
10. Analitzar l'estatus social de les dones mestres; l'accés a la instrucció superior, la professionalització i la independència econòmica.